

ЗА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ЛИТЕРАТУРНИ ВРЪЗКИ

Боню Ст. Ангелов

Българо-византийските културни и литературни връзки продължават няколко века. Безспорно тук основно, доминиращо е проникването и влиянието на византийската литература върху българската средновековна литература през цялото ѝ историческо развитие. Все така силно, макар и малко преобразено, то продължава и през тежкия период на турското робство. А заимствованията и връзките продължават, защото имат обществено-икономическа и политическа предпоставка. Всеки народ търпи влиянието на други народи и преди всичко на своите съседи. При това „всяко общество живее в своя особена историческа среда, която може да бъде — и наистина често бива — твърде прилична на историческата среда, окръжаваща други народи, но никога не може да бъде и никога не бива тъждествена с нея“.¹ Народите може да си оказват взаимно въздействие, само когато има известни допирни точки в техния обществен, политически и културен живот. Силата на въздействието се определя от степента на общността между тях. „Влиянието на литературата на една страна върху литературата на друга е право пропорционално на сходството между обществените отношения на тези страни. То съвсем не съществува, когато това сходство е равно на нула. . . Това влияние е е д н о с т р а н н о, когато единият народ, поради своята изостаналост не може нищо да даде на другия нито в смисъл на форма, нито в смисъл на съдържание. . . Най-после това влияние е в з а и м н о, когато поради сходство на обществения бит, а следователно и на културното развитие, всеки от двата обменящи се народа може нещо да заеме от другия“.²

В светлината на тази принципна постановка на проблема за взаимоотношенията между народите съвсем закономерно възниква въпросът, как конкретно са се развивали връзките между българи и гърци до XV в.? Може ли и правилно ли е тук да се говори само за е д н о с т р а н н о въздействие, идещо от Византия? Не е ли по-правилно да се говори за в з а и м н о въздействие? Защото самото заимствуване има за предпоставка известна културна подготовка, говори за духовни интереси, които именно чрез общуването и заимствуването се разширяват, задълбочават и обогатяват. Също така закономерно възниква въпросът за наличието

¹ Г. В. Плеханов, Към въпроса за развитието на монистическия възглед върху историята. София, 1947, стр. 181.

² Г. В. Плеханов, Към въпроса за развитието на монистическия възглед върху историята. София, 1947, стр. 183.

на българска култура, плод на предишното развитие на българи и славяни. Доколко е самобитна и затворена, доколко и как постепенно, по силата на обществено-политическото развитие, тя се сближава с византийската култура, от която непрекъснато заема. Достатъчно ли е и правилно ли е тук да виждаме само едностранно заимствуване на българите от византийската култура?

Съвсем естествено е отначало влиянието да иде от Византия, страната с по-висока обща култура да въздействува върху своите съседи. Впрочем силата на въздействието пряко се обуславяло от приемането на християнството като официална религия в българската държава, от самите конкретни нужди на държавната и църковна организация. Отпосле обаче, колкото по-пълно прониква византийската образованост сред българското общество, колкото повече тя почва да се възприема като обща култура на православие, толкова повече започват да изчезват елементите на нейното държавностно-политическо ограничаване. Тогава именно в нейното изграждане почват да се включват и културни представители на други народи, които дават своя влог в развитието ѝ. От известно време основателно в науката възниква въпросът за участие на славянските народи в богатата византийска култура — българи, руси, сърби. Вече съвсем определено се говори за „византийско-славянска културна общност“.¹

Но сложният проблем за византийско-славянските културни връзки не бива да се абсолютизира, не трябва да стига до своя краен извод, който би заличил съществуването на отделни славянски култури, респективно на славянски литератури през Средновековието. Едновременно с посочване на славянския принос в изграждането на византийската култура нужно е да се държи сметка за обособеното и специфично развитие на отделните славянски литератури, извършващо се както в тесен допир с византийската литература, така и в ъв взаимен плодотворен допир между тях (българска, руска, сръбска литератури). В съветската наука напоследък се явяват не само изказвания, но и конкретен анализ на отделни художествени творби (литературни и живописни), които предпазват от подобно увлечение.² Видният историк на средновековната руска и византийска живопис Лазарев пише: „Было бы, конечно, неверно игнорировать ведущую роль Константинополя и сбрасывать со счета все то, что он дал Италии, Древней Руси, Сербии, Болгарии, Армении и Грузии. Без выяснения взаимосвязей различных художественных центров средневекового искусства невозможно строго научное изучение последнего. Но еще более ошибочно сводить весь художественный процесс к рамкам национальных школ к одним византийским влияниям и не замечать при этом, как в борьбе с этими влияниями складывались национальные черты и как постепенно эти черты возобладали над всем занесенным извне“ (подчертаното от мене — Б. А.).³

Тази съвсем нова постановка на проблема никак не е разработвана, а това е важна задача на византиноведението и на славяноведението. Само

¹ Ив. Дуйчев, Центри византийско-славянского общения и сотрудничества. Труды ОДРЛ, XIX, 1963, стр. 109.

² Н. А. Мещерский, К вопросу о византийско-славянских литературных связях. Византийский временник, XVII, 1960, стр. 57.

³ В. Н. Лазарев, Константинополь и национальные школы в свете новых открытий. Византийский временник, XVII, 1960, стр. 93.

чрез резултатите от такава научна разработка Константинопол, по думите на Лазарев, би заел „свое реальное историческое место, в объективной оценке которого не будет ни непомерных преувеличений, ни необоснованного скепсиса“.¹

2

Съществуващите тесни и плодотворни културни отношения между България и Византия досега не са били предмет на системни проучвания. Такива изследвания рядко се срещат не само у нас и в Гърция, но също и в други страни. Тук немаловажна роля са играли известни националистични увлечения и предубеждения. Обаче безпристрастното проучване на миналото на двата съседски народа може да посочи не малко примери на културно и политическо общуване, плод на техни жизнени интереси.

Тази неразработеност на проблема за българо-гръцките културни отношения засяга преди всичко техните литературни връзки. А те са основното, централното звено на културните им връзки. Понякога за тях става дума в най-общ смисъл, като общ фон при очертаване културното развитие на българския народ. Специални български изследвания по проблема би могло да се посочат съвсем малко и то отнасящи се за по-късен период на българо-гръцките отношения. Такова проучване е преди всичко краткото, но методологически правилно и важно издирване на добре познатия изследвач на старата българска литература и голям ценител на византийската култура проф. Йордан Иванов „Гръцко-български отношения преди църковната борба“.² Преди да пристъпи към разглеждане на специалните въпроси, предмет на изследването му, той формулира своята теза, за пръв път изказана от него: „Редки и единични са примерите, дето замогналото се на културно-религиозна нога българско племе да почне да се отплаща за получените дарове и да принесе и то свои преведени дела в съкровището на византийската литература. На това любопитно явление в гръцко-българските литературни отношения не е било обърнато внимание, при всичко, че то е съществувало. В тези няколко страници не мисля да изчерпам въпроса, а само ще изтъкна няколко случая, които да подкрепят положението за гръцки заемки из българската книжнина“.

Тази литературна размяна е могла да се появи само при благоприятни условия, повечето пъти локални, или пък във времена, когато политиконационалната вражда между гърци и българи е била затихнала, или най-сетне, когато под натиска на обща опасност и под закрилата на общата майка църква, са бивали култивирани задружни стремежи. Такава сгодна страна представя напр. Охридската архиепископия през целия неин дълъг период на съществуване, от XI до XVIII в., когато се явиха гръцки литературни дела, едни преведени, други компилирани по български книжовни източници“ (подчертаното от Йорд. Иванов).

За съжаление тази интересна постановка по-нататък не бе разработвана у нас нито от Йордан Иванов, нито от други български учени. Едва в най-ново време тя е подета, макар и в малко по-друг аспект, от историка

¹ В. Н. Лазарев, Константинополь и национальные школы в свете новых открытий. Византийский временник, XVII, 1960, стр. 104.

² Сборник в чест на проф. Любомир Милетич. София, 1912, стр. 158—186.

Николай Тодоров.¹ „Може би по навик — пише той — на българското културно възраждане в началния период се придава изцяло антигръцка насоченост, а самото гръцко Възраждане се разглежда като националистическо и завоевателно, без да се направи класов анализ на гръцкото общество и се определи за кои слоеве и през кой период се явяват типични едни или други завоевателни тенденции“.²

Немного по-добро е състоянието на славяно-византийските проучвания и в други славянски страни. Защото всеизвестно е, че богатата византийска литература на първо време предимно чрез български преводи прониква в старата литература на руси и сърби; у тях преводи направо от гръцките оригинали се появяват по-късно. Пряко или косвено, византийската литература е основно ядро изобщо в литературата на българи, сърби и руси. Оттук и общността на проблема, засягащ тяхното до известна степен единно литературно развитие. В една или друга степен той е разработван в публикации на чужди учени в миналото. Ценни са приносите на руските слависти А. И. Соболевски, В. М. Истрин, М. Н. Сперански, А. А. Шахматов и др. Особено важно е, че този проблем напоследък се чувства по-осезателно, забелязва се необходимост от подробното му разработване. Много показателен е фактът, че във връзка с Петия международен конгрес на славистите, състоял се в София през 1963 г., се появи публикацията на съветския литературовед И. П. Еремин „О византийском влиянии в болгарской и древнерусской литературах IX—XII вв.“³

Повече или по-малко към проблема се отнасят и други съветски публикации, като напр.: Н. А. Мещерский — К вопросу о византийско-славянских литературных связях,⁴ „История Иудейской войны“ Иосифа Флавия в древнерусском переводе (Москва—Ленинград 1958); Е. Э. Липшиц — Какое значение имели старославянские переводы с греческого в формировании древнеславянских литератур?⁵ Н. К. Гуздий — Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. Москва 1958; Д. С. Лихачев — Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. Москва 1958; М. Н. Сперанский — Из истории русско-славянских литературных связей. Москва 1960 и др.

На конгреса на византолозите в Охрид през 1961 г. доста доклади и научни съобщения са посветени на проблема за византийско-славянските културни и литературни връзки: Р. Якобсон, Ив. Дуйчев, Дж. Сп. Радойчич, Б. Хавранек, А. Достал, В. Н. Лазарев и др.⁶ През същата година се яви изследването на сръбския историк Дж. Сп. Радойчич — Књижевност византийска и књижевности словенске.⁷

Според Липшиц напр. следвало би да се постави въпросът за това, че може би и славянските преводачи „творчески пересмотривали текст, приспособлявая его к вкусам своей страны, своего народа и своего времени“.⁸

¹ Н. Тодоров, Българо-гръцките отношения през XVIII в., отразени в Панаевата история. — Пансий Хилендарски и неговата епоха (1762—1962). Сборник от изследвания по случай 200-годишнината на История славяноболгарская. София, 1962, стр. 435—462.

² Пос. съч., стр. 459.

³ Славянские литературы. Доклады советской делегации. Москва, 1963, стр. 5—12.

⁴ Византийский временник, XVII, 1960, стр. 57—69.

⁵ Сборник ответов на вопросы по литературоведению. Москва, 1958, стр. 5—6.

⁶ Н. Тодоров, XII конгрес на византолозите и българската историческа наука. Сп. Исторически преглед, XVII, 1961, кн. 4, стр. 70—76.

⁷ Глас САН, т. ССІ, кн. 10, стр. 161—170.

⁸ Сборник ответов на вопросы по литературоведению. Москва, 1958, стр. 5—6.

Внимателната съпоставка на старославянските преводи с техните гръцки първоизвори дава възможност за широки наблюдения и изводи върху подготовката и способностите на славянските книжовни творци, върху разбиранията им за характера на превежданата литература, за подбора на превежданите съчинения, за техните естетически вкусове, за израз на литературни течения в старославянските литератури.

И. П. Ерьомин правилно изтъква, че в научната литература са изказвани разни мисли за обема на византийското културно проникване и влияние върху старите славянски литератури и частно върху древната руска литература. Този факт от никого не е отричан. Тук обаче има и нещо друго. „Убеждение в „византийском“ происхождении древнерусской переводной литературы в науке нашей даже стало одним из тех общих мест, которые из года в год повторяются, не вызывая ни оговорок, ни уточнений“ (подчертаното от мене — Б. А.).¹ Това наблюдение изцяло важи и за старобългарската книжнина — и тук без всякакви „оговорки“ и „уточнения“ се говори за силно подражателния характер на тази литература, заемаща единствено или изключително от Византия. За самобитност и оригинални струи в нея доскоро у нас почти не се говореше. Такава постановка безусловно не е нито правдива, нито основателна.² Ето защо съвсем убедително звучи заключителната мисъл на Ерьомин: „Византийская книжность была тем исполинским резервуаром, через который на Русь и в Болгарию периодически вливались все новые и новые памятники классического наследия старохристианской письменности; в рассматриваемую здесь эпоху византийская книжность была прежде всего посредницей. Именно в этом и заключалось основное историко-культурное значение так называемого византийского литературного влияния на страны юговосточного славянства в IX—XII вв.“³

3

Още в самото начало на своето създаване българската писменост и литература се изграждат върху византийската литература. Тази линия тя спазва и в по-нататъшното си многовековно развитие. Оказва се, че от външните влияния в развитието ѝ най-голям дял се пада на Византия. Оттам най-вече българите заемат всичко, което е нужно за уреждане на политическия, църковния и културния живот на своята държава. Преди всичко оттам се заема и преработва едно от най-важните средства за създаване и разпространяване на културата сред народа — писмото. Нашето славянско писмо по своя произход възхожда към гръцкото писмо от средата на IX в. Тъкмо по негов образец, като се съобразяват и с живата народна реч, безсмъртните славянски просветители Кирил и Методий, родени в Солун, създават за пръв път азбука за славяните. С помощта на това писмо славянските народи творят своя култура на роден език и активно се включват в изграждането на световната култура.

Кирил и Методий не само са творци на славянската азбука, но също така полагат началото и на българската литература. В основата на това

¹ И. П. Еремин, О византийском влиянии в болгарской и древнерусской литературах IX—XII вв. — Славянские литературы. Москва, 1963, стр. 5.

² По-подробно по въпроса вж. моята статия „За самобитния характер на старобългарската литература“. Сп. Език и литература, X, 1955, кн. 6, стр. 449—459.

³ И. П. Еремин, Пос. съч., стр. 11.

дело заляга съвременната тях византийска писменост и литература, от която превеждат на славянски език. Техните преки ученици и близки последователи продължават делото им в тази именно насока. Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх и много други книжовници от IX—X в. разширяват кръга на заимствованията от византийската литература, издигат на по-висок етап културните връзки между двата единоречни народа.

Специално подчертаване заслужава обстоятелството, че през IX—X в. главни инициатори и организатори на активната книжовна дейност са владетелите княз Борис и цар Симеон. Не случайно техните имена често се споменават в книжовни паметници от онова време. Проучвайки материалите, човек остава с впечатление като че ли тяхна важна държавна задача е било за сравнително кратко време да развият книжнината и културата в своята страна, за да могат успешно да се противопоставят на централистическите тенденции на Византия, осъществявани чрез църква, култура и литература. И наистина те успели в това. Защото тогава именно българската литература получила такова разнообразно по обхват и съдържание развитие, което дава основание да се говори, че това е нейният „Златен век“.

За да се добие известна представа за разцвета на нашата литература от началния етап на нейното развитие, би трябвало да се припомнят някои факти. Тук на първо място по време и отдавано значение стоят разните култови и църковно-богослужебни книги. А техният брой не е малък — само пълният състав на Библията обема 60 различни съчинения, някои от тях твърде големи. Видният старобългарски писател Йоан Екзарх свидетелствува, че Методий „прѣложи вся оуставъния кѣнигы 60 отъ елинѣска языка, еже естъ грѣчьскѣ, въ словѣньскѣ“ („превел всичките 60 уставни книги от елински език, т. е. от гръцки на славянски“). Към групата на безусловно необходимите съчинения спадат също онези съчинения, без които не може да се извършват разните църковни служби и треби: изборно евангелие, изборен апостол, миней, требник, часослов и пр. Тези преводни съчинения безспорно са имали важно значение в развоя на българската литература, защото са от нейния начален период, обогатяват читателя със знания; някои от тях силно въздействуват на читателя със своята лиричност и художествени образи. И въпреки всичко това не тези култови книги са най-важно и ценно в старата българска литература — те влизат в състава на литературата на всеки народ, приел християнството.

По-важни са другите съчинения, към които отправят взор старобългарските книжовни творци. Нуждите на живота и интересите на културния читател са далече по-разнообразни и дълбоки, за да бъдат задоволявани само с богослужебните книги. По необходимост и твърде често против волята и желанието на църковните ръководители литературната продукция се разширява и обогатява значително. На първо място с разни канонически преводи, които уреждат взаимоотношения между хората.¹ После идват църковно-поучителни, догматически, патристически съчинения, чийто дял е може би най-голям в състава на нашата стара литература. Повече или по-малко с преводи са застъпени почти всички видни представители на християнството. По-пълно са застъпени Йоан Златоуст, Василий Велики, Григорий Богослов, Ефрем Сирий, Атанасий Алексан-

¹ В. Н. Златарски, Какви канонически книги и граждански закони Борис е получил от Византия. Летопис на БАН, I за година 1911. София, 1914, стр. 79—116.

дрийски, Йоан Дамаскин и др. Значителен е броят на съчиненията на някои цариградски патриарси, напр. Фотий, Калист, Филотей, на охридския архиепископ Теофилакт Български, на религиозни мислители от по-късно време, напр. Григорий Синаит, Григорий Палама от XIV в. и др. Българските книжовници през IX—X в. се насочват най-вече към този голям дял на патристическата книжнина, имаща вече вековна практика и станала обща и задължителна за всеки християнски народ. Сред новопокръстенния български народ било абсолютно нужно не само да се разпространяват новите религиозни норми, но да се разясняват и утвърждават. Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх и други книжовници дават тъкмо такава насока на книжовната си дейност. Те превеждат, компилират или съчиняват творби, чрез които разпространяват и укрепват нормите на новата религия. Това е било важна актуална задача на живота, тя е изисквала литературата да се свърже с нуждите на живота. Най-добре тази задача е изразена чрез думите на Борисовия брат Черноризец Докс, който казал на колебаещия се за книжовни занимания Йоан Екзарх: „Попови што естъ ино дѣло, развѣ оученья? Да ельма еси слоужьбою тоу приялъ, то и се ми ноужда естъ дѣлати“ („На духовника каква друга е работата, освен поучението? И щом си поел тази служба, то ти си и длъжен да я вършиш“). Тези думи силно подејствували върху Йоан Екзарх, той скъсал с колебанието и пристъпил към активна книжовна дейност. Изпод вещото му писателско перо излизат прочутите му съчинения „Небеса“, „Шестоднев“ и няколко слова.

Нещо подобно се случило и с Константин Преславски. Той също живеел с такова творческо колебание, от което се освободил благодарение настояването на Наум Охридски. Окуражен от него, той се заел да преведе „тълкованието на светото евангелие от гръцки език на славянски“, въпреки все още да чувствувал, че словата стоят по-високо от неговото „разбиране и сила“. Този негов превод е известен под името „Учително евангелие“.

Особено важно място в развитието на старата българска литература заемат полемическите творби, пряко насочени към защита на православия от разни негови отрицатели. Съчинения из тази специална и отговорна област са били заемани предимно от Византия. През 906 г. напр. се появил преводът на Константин Преславски „Четири слова против арианите“ от Атанасий Александрийски. По-късно се явяват още много такива съчинения.

Значителен е също дялът на историческите произведения, преведени от гръцки език. Хрониките на Йоан Малала, Георги Амартола, Йоан Зонара, Симеон Логотет, патриарх Никифор, Константин Манасий получават широко разпространение, оказват известно влияние върху българските историографски съчинения. Освен на добре познатите „Историкии“ на Константин Преславски, би трябвало изрично да се обърне внимание върху неизползуваното досега в нашата научна литература историографско съчинение, намиращо се в прочутия Симеонов (Светославов) сборник, познат по руски препис от 1073 г. То е дадено под наслов „Лѣтописьць въкратьць“ (л. 264—266) и пряко възхожда към краткия хронографикон на патриарх Никифор, без обаче да е негов буквален превод, а по-скоро някаква компилация.

Твърде голям и особено важен е още един дял на старобългарската литература — дялът на апокрифите, разказите и повестите, проникнали главно от Византия. Българският читател не се е задоволявал само с поднасяната му официална книжнина. По един или друг път той узнавал за

съществуването и на друг род съчинения, които увеличат със своя сюжет и разказ, които дават по-обилна храна на фантазия и интелект, които са преследвани от духовната и светска власт. Самият факт, че в Симеоновия сборник от 1073 г. е поместено специално съчинение — индекс (списък) на забранените за четене книги — добре свидетелствува както за наличието и разпространението на подобен род книжнина, така и за увлечението на хората да я търсят и четат. В този индекс се изброяват 25 творби, които не трябва да се четат. Сигурно броят на забранените съчинения, вече влезли в обръщение сред българския читател, е бил по-голям, но списъкът отбелязва само 25, защото толкова са посочени и в гръцкия текст, който именно бил преведен у нас по времето на цар Симеон.

Факти от този род би могло да се приведат още много. Например: двата прочути Симеонови сборници, запазени по руски преписи от 1073 и 1076 г., представляващи енциклопедии за своето време, сборникът Златоструй, възникнал пак по указание на цар Симеон, Супрасълски сборник, Клоцов сборник, преводите на презвитер Григорий, преводи на съчинения, появили се през XIII—XIV в., като „Главы зѣло полезны“ на Григорий Синаит в превод на Теодосий Търновски и др.

В никакъв случай не може да се мисли, че през периода IX—XV в. нашите средновековни книжовници са превели по-голямата част от богатата византийска литература. Това нито е било по силите на тези книжовници, нито пък е било нужно за живота на българското общество. Нима никакъв спор, че част от византийските произведения са били неразбираеми за българския читател. Ръководителите на културния фронт са показали трезво реалистично отношение в подбора на съчиненията за превеждане, с оглед на тяхната полезност и понятност за читателя. Но и преведените съчинения изиграли важна роля в нашето литературно и общо културно развитие. Тук именно подхожда да се припомни мисълта на руския славист А. Архангелски: „Обширный отдел патристических переводов представлял, при всем своем господствующем характере, довольно разнообразную область чтения. Специально-догматическое и аскетическое содержание далеко не являлось здесь исключительным, а иногда и господствующим. Напротив, патристические сочинения, чаще других вращавшиеся в нашей письменности, бывшие читателям наиболее известными и близкими, очень часто имели содержание общехристианское, общеморальное, которые, заметим, в большинстве случаев как нельзя лучше подходило к духовным потребностям и нуждам полуязыческого общества... Многие патристические произведения привлекали силою своего поэтического содержания, богатством и разнообразием поэтических картин, вымыслом фантазии, примыкая здесь непосредственно к широкой области легендарной и апокрифической литературы...“¹ Тези преводни творби били също така важен и почти единствен извор за научни и общообразователни знания за средновековния културен българин, към които (знания) интересът е бил значителен. Те дават сведения напр. за природата, за тогавашната физика и астрономия, логика, психология, граматика, поетика, география, история и пр.

¹ А. Архангельский, Новый труд по истории русской литературы. А. Н. Пыпин, История русской литературы, т. I. Древняя письменность. ЖМППр., ч. СССР IX, 1898, стр. 218—219.

Важен факт в историята на българо-византийските литературни отношения е появата на нови преводи в българската литература, покрай съществуващите от по-рано. Това явление се наблюдава през всички периоди в развитието на нашата стара книжнина, но особено активно е то през XIV в., когато патриарх Евтимий предприема инициатива за поправяне на богослужебните книги в съгласие с официалните гръцки текстове. Трябва да се подчертае, че на такова вторично превеждане са били подложени предимно богослужебни и канонични съчинения — евангелие, апостол, миней, устав и др. Всеобщо е познат изразът „преложение книг“, който често се среща в руските летописи и се отнася за голямата книжовна продукция по времето на цар Симеон, вероятно към края на IX в. (след 893 г.). Появата на много преводи за кратко време, както и периодическото подновяване на някои преведени вече съчинения красноречиво говори за значителен и добре подготвен културен кадър, който би могъл да се залови с подобна дейност и да я извърши успешно.

Непосредствено след покръстването на българския народ сред него идват много гръцки духовни дейци, за да разясняват новата религия и да укрепват позициите на Византийската империя. Заедно с тях тук се появяват и гръцки ръкописи, чийто брой вероятно не ще да е бил малък. Гръцката ръкописна книга е била нужна не само за непосредна проповедническа и църковно-административна работа на имперските пратеници, но и за книжовни занимания с българите, които трябва да усвоят византийската образованост. По-късно, след отстраняване на гръцкия език и с въвеждането на българския език като официален в държавата, гръцките книги са нужни за превеждане на старобългарски език. Тогава именно се създава един от най-интересните периоди в многовековната история на старобългарската литература — т. нар. „Златен век“ на тази литература по времето на цар Симеон (893—927). Обаче колкото значителна да е била книжовната дейност през това време, все пак всичко не било, нито пък е могло да бъде, преведено. Тъкмо този факт обуславя появата на нови преводи по-късно, най-вече през XIII—XIV в.

Самото превеждане, особено за началния период, е било твърде трудно, българските книжовници е имало да преодоляват редица обективни трудности: състояние на родния език, богатство на гръцкия език, книжовна практика и традиция, владееие на гръцки език, лични езикови интереси и дарби на книжовника-преводач, интереси и познания в областта на богословието, историята, граматиката, философията и пр. Важна предпоставка за успешни книжовни — преводачески и творчески — занимания са били и конкретните материални условия и културно-обществена среда, при които протичала дейността на книжовниците: гръцки ръкописи, достатъчно количество пергамент или хартия, подходяща и компетентна консултация по най-разнообразни въпроси (преди всичко от теолого-догматическо естество) и пр.

Голямата преводаческа и оригинално-компилативна дейност на българските книжовници (най-вече през IX—X в.) може да стане ясна само при тяхна вътрешна убежденост за величието на делото, което вършат. Това дело спомага за културния възход на народа, включва го в кръга на човешката култура, възприемана чрез Цариград. И нещо повече — то не само дава възможност за по-пълно усвояване на чужди културни ценности, но също е предпоставка за участие в културата, за принос

в нейното развитие. Подобни мисли са вдъхновявали много известни и неизвестни по име наши книжовници да се заемат с написването на едно или друго съчинение, да прекарват безсънни нощи, да се борят със словото, дийрейки възможно по-точен и ясен изказ. Те многократно подчертават, че пишат за българи и на български език, борят се за усъвършенствуване и обогатяване на този език. Типичен е тук примерът с бележитото съчинение „За буквите“ от Черноризец Храбър. Подобни мисли, макар неизказани в такава полемична форма, вълнуват също Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх и други български книжовници.

Трудностите за превеждане от гръцки на български, както вече казах, са били големи; тяхното преодоляване, разбира се, много зависело от личните умствени качества и подготовка на отделния преводач. И именно тези трудности са породили една неправилна тенденция на превеждане, която се била появила в България — да се прави буквален превод от оригинала. Понеже нуждата от славянски книги станала много голяма особено след 893 г. и понеже броят на добре подготвените книжовници-преводачи не ще да е бил толкова голям, че своевременно да успее да се справи с тази задача, да даде нужните преводи, с преводаческа дейност се заловили и хора с по-малка подготовка както във владенето на гръцкия език и на своя роден език, така и в областта на богословието, на църковната и гражданската история, на византийската образованост. Изглежда, че такива преводи са се появили доста, защото против тях се подема енергична борба, отрича се тяхната целесъобразност и полезност. Главен изразител на тази борба е Йоан Екзарх, но безусловно той е само изразител на една официална линия на действие по важния въпрос за книгите, които се превеждат в България. Влизайки в спор с привърженици на другата преводаческа школа, Йоан Екзарх пише: „Да никакоже, братъа, не зазираите, аще къде обрзашете неистъи глаголь, небонъ разоумъ емоу ксть положенъ тождемощнъ... Како ли съподоба и инѣми тождемоуѣщими глагольми и навляющими съказати прилажащемъ же къ стоухиѣмъ и къ писменъмъ неразоумънѣимъ и съкладомъ и глаголомъ невѣдомѣмъ, неминоюущемъ въноушенѣи разоумъ, нъ вѣнѣ о оустънахъ и о слоусѣхъ имъ шоумнащемъ“¹ Значителните трудности в превеждането от гръцки на български език са налице. За тях говорят, освен Йоан Екзарх, още Константин Преславски, презвитер Йоан и др. Последният напр. пише: „Не бо есмы извѣстно разумѣли еллинския рѣчи неудобство, еже словеса ихъ на словенскаго языка словеса прелогати, яко не ключимо естъ се, но на разумъ смотряюще полагахомъ“.²

И въпреки това никой измежду старите български книжовници не роптае срещу гръцкия език, не изказва хулна дума срещу него, не отхвърля богатата византийска култура. Напротив, въпреки всички трудности, които им създава (било поради език, било поради съдържание), те винаги се стремят към нея, черпят знания от нея, заемат се да превеждат от нея. За тях тя е един от важните извори за разширяване на личното знание и за обогатяване на родната култура. Византийската книжнина е норматив, по него те се водят, на него подражават в своята лична писателска дейност. Тази констатация добре е изразена от руския славист П. А. Сырку, спо-

¹ Божан Ангелов — Минко Генов, Стара българска литература. София, 1922, стр. 114.

² М. Дринов, Из старобългарската книжнина. Периодическо списание, XXXI, 1889, стр. 116; Съчинения, II, София, 1911, стр. 453.

ред когото: „Греческие редакции церковных книг и даже греческая грамматическая дисциплина считались образцом для славянской“.¹ Оттук, разбира се, съвсем не следва да се прави извод за абсолютната подражателност на старата българска книжнина, за липса на нейни оригинални творби и за самостоятелно развитие. Още през 1908 г. А. И. Соболевски предпазва науката от такова погрешно заключение: „Кроме переводов — пише Соболевски — юная церковно-славянская литература имела в своем составе и оригинальные произведения. Конечно, их не могло быть много. Конечно, они не могли отличаться полною самостоятельностью. Но все же они были и число их едва ли было так ничтожно, как обыкновенно думают: область разнообразных слов и поучений, унаследованная нами от древности, все еще нами не приведена в известность, не только не исследована.“²

При такава богата и разнообразна преводна литература възниква въпрос — на какво се дължи тя, кой съдействува за нейното реализиране? Този въпрос особено важи за началния период на нашата стара литература. Откъде се явяват немалкото по брой български книжовници, оказващи се добре подготвени във всяко отношение (богословско, литературно-езиково, владение на гръцки език и пр.), за да се заемат с превеждането на толкова трудни и отговорни съчинения на византийската литература? Никакво съмнение не може да има относно високата подготовка на книжовници като Йоан Екзарх, Константин Преславски, Климент Охридски, Наум Охридски и др., включваща владение и на гръцки език. Тук особено би трябвало да се има предвид прозвището на цар Симеон „полугрък“, което той заслужено носел не само заради отличното владение на гръцки език, но и заради високото образование, получено във византийската столица. Тези неговии качества намират блестящо отражение в културната политика, която провеждал. Централно място в нея заемала книжнината. Симеон не само подпомагал материално книжовниците, но и давал конкретни указания за направление на заниманията им, поръчвал определени творби и пр.

И така, налице е голяма преводаческа дейност в българската държава, особено в началния период на нашата литература, IX—X в. Преводната книжнина трябва да повиши културното ниво, да свърже българската литература с чужди културни постижения, да съдействува за създаване на ценни български творби в областта на богословието, жизнеописанието, историографията, граматиката, поезията и пр. Тук безспорно решаваща роля са играли българските културни и книжовни творци, не само заживели с една силно почувствувана нужда на държавата, но и с амбиция да задоволят тази нужда. В тази извънредно тежка и отговорна задача нашите книжовници не са били сами; склонен съм да допусна, че при осъществяването на голямата преводаческа дейност те са били подпомагани от гръцки дейци — културни и църковни. Помощта се е изразявала в няколко посоки, главно в разясняване смисъла на гръцкия текст. Най-добре тя ще да се е проявила през X в., когато именно най-активно се превеждали съчинения из различни области на човешката мисъл. Това е време на прочутото „предложение книгъ“, изразило се не само в кирилска транскрипция на старите кирило-методиевски глаголически преводи, но и в извършване на нови преводи от гръцки език. Дошлите в България представители на Византия след 865 г.

¹ П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Том I, вып. I. СПб 1898, стр. 247.

² А. И. Соболевский, Древняя церковно-славянская литература и ее значение. Харьков 1908, стр. 13.

донесли със себе си немалък брой книги, нужни не само за богослужение, но и за просветна и административна работа сред българите. Вън от всяко съмнение е мисълта, че тези византийски представители са работили с български, приближени на царския дворец; указание за това може да се види в някои от въпросите на Борис до папа Николай I.

Тази съвместна форма на книжовна работа срещахме и по-късно, през XII—XIV в. В известни моменти дори (главно XIV в.) тя се засилва. Книжовните занимания, въпреки затрудненията, породени от византийското робство, не пресекват, а продължават. Запазени са доста и то значителни по обем ръкописи от това време. Все тогава, макар и като противодействие на робството, се появяват и съвсем нови български съчинения — Солунска легенда, Народно житие на Иван Рилски, Български апокрифен летопис и др. Посочените вести дават сериозно основание да се ревизира твърде отдавна изказаната мисъл за силна денационализаторска роля на Византия през XI—XII в., особено остро изявила се в яростно и планомерно унищожаване на българската книжнина. В. Н. Златарски напр. смята, че охридският архиепископ Теофилакт „искал да замени съществуващите тогава славяно-български жития с такива на гръцки език, и по тоя начин, като поласкае националното самолюбие на българите чрез тяхното славно минало и унищожи паметниците на славянобългарската книжнина, да принуди своето българско паство да чете и слуша за живота и делата на своите родни светии на гръцки език и така да забрави своя роден език, който, според самия Теофилакт, бил варварски“ (подчертаното е от мене — Б. А.).¹ Наистина сам Златарски сочи, че положителни вести за такава теза няма, но това не му пречи да я разгърне така определено. Конкретните факти обаче говорят за нещо значително по-друго.

Съвместната книжовна дейност най-добре се е провеждала във важни културни средища на Византийската империя — Цариград, Студийски манастир, Света гора и др. Неслучайно значителен брой преводи на съчинения, важни в църковно и литературно отношение, се явяват в тези прочути византийски центрове. Също така не е случайно наличието там на доста славянски книжовници, които работят съвместно при превеждането от гръцки на своя език, или които преписват от съществуващи вече славянски ръкописи. Такива са напр. видните български книжовници патриарх Евтимий, киевският и московски митрополит Киприян, Григорий Цамблак, Теодосий Търновски и др. Теодосий Търновски е един от приближените ученици на Григорий Синаит, а също и интимен приятел на цариградския патриарх Калист. Пръв А. И. Соболевски в научната литература даде обилни вести по този проблем.² Изхождайки от познатите му материали, той счита, че през XIII—XIV в. значителна част от южнославянските книжовници „жили и трудили се не в южнославянских землях, а в Константинополе и на Афоне, которых монастыри владели богатыми библиотеками и представляли все удобства для литературной деятельности“.³ Според Сперански сла-

¹ В. Н. Златарски, История на българската държава, т. II, ч. I. София 1934. стр. 267; вж. също История на българската литература, I. Старобългарска литература, София 1962, стр. 242—247.

² Вж. трудовете му: Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV—XV веках. СПб 1894, особено приложението, стр. 17—30; Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб 1910 и др.

³ А. И. Соболевский, Южнославянское влияние, стр. 10—11.

вянският превод на Пролога бил извършен в Цариград съвместно от български и руски книжовници.¹

Самата Евтимиева реформа през XIV в. намира опора в подобна византийска практика. Учил продължително време сред гърци, работил съвместно с тях, той пренася наученото в своята родина и работи за закрепването му в живота.² Ако за IX—XII в. трудно може да посочим конкретни примери за обща работа между българи и гърци, то за XIV в. това е възможно. Освен примерът с патриарх Евтимий, важно за отбелязване е още общуването с гърци на Теодосий Търновски, на учениците му Дионисий, Роман и др. Именно през това време получава най-силна форма българовизантийската културна общност. Опасността от все повече агресивния общ враг — турците — значително съдействува за възникване на такава общност. Не е ли много показателно явление, че един цариградски патриарх Калист написва обширно житие на Теодосий Търновски, негов съученик при Григорий Синаит? Също така бързо се явява български превод и на житието на Григорий Синаит, написано от същия патриарх Калист. Все през същото време се явяват на гръцки език и други жития на български духовни дейци, напр. житие на Роман, писано от Григорий. Подобна традиция съществува във византийската литература и преди това — жизнеописанието на Климент Охридски от архиепископ Теофилакт Български, краткото житие на Климент от охридския архиепископ Димитър Хоматиан, гръцка служба на Климент, житие на Иван Рилски от Георги Скилица, житие на Наум Охридски и др. Факти, подобни на тези, заслужават повече внимание отколкото досега им е отделяно. Те трябва да се подложат на по-цялостна преценка, като се види тяхната обществена предпоставка. Не е ли много показателен фактът, че някои гръцки книжовници, при писане на свои съчинения, свързани с българската история, широко заемат вести от български творби, предават подробности из живота на прославените българи? Такива заемки има напр. в „Житие на тивериополските мъченици“ и „Житие на Климент Охридски“, написани от архиепископ Теофилакт, в проложно житие на Климент, творение на архиепископ Димитър Хоматиан. Тъкмо тези заемки служат като доказателство за съществуването на някои съчинения в старобългарската книжнина, които обаче не са оцелели в славянски ръкописи.

Явления в живота на Византия — из общественно-политическата или религиозната мисъл — бързо намират отражение всред българското общество. Особено типично явление е тук исихазмът, както и противното на него рационалистично движение на Варлаам и българина Акидин. В едното и другото участвуват и българи. Но съществува и обратно въздействие, от България към Византия, най-ярък израз на което е богомилското движение, получило голямо разпространение и в Империята. Такива взаимни прониквания съществуват и в други области на културния живот на балканските народи. Кръгът на връзките се разширява, не се ограничава само в областта на книжнината, а обхваща и други сектори на културата — музика, живопис, архитектура.³ Вековното съприкосновение между двата

¹ М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур. Известия ОРЯС, XXVI, 1921, стр. 188; История древней русской литературы, т. I. Москва 1920, стр. 210—212.

² Йор. Иванов, Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприян (1375—1406). Известия на Института за бълг. литература, VI, 1958, стр. 26, 65.

³ Борис Игнатов, Към въпроса за българска архитектурна школа във византийския стил. Сп. Археология, V, 1963, кн. 3, стр. 55—64.

съседни народа безусловно е намерило до известна степен отражение и в техния фолклор, танци, бит и пр. В областта на музиката ще приведа типичния случай с Йоан Кукузел. За него има старинно гръцко житие, което не се бои да посочи българския му произход и да го постави в близки отношения с императора. Науката все още не е уточнила времето, когато Йоан Кукузел живее и работи; като по-вероятен се сочи XIV в. Известният автор така възторжено започва житието: „Пристъпете, вси народи, иереи и началници, слушайте, пристъпете и аз ще ви разкажа за Йоана, наречен Кукузел, за неговия живот и неговите деяния.“ Особено важно е, че в житието думите на майката „Мое мило дете, где ми си?“ са предадени в техния български гласеж с гръцки букви. Под впечатление на трогателната среща с майка си по-късно Кукузел написал своята прочута музикална творба „Полиелей на българката“. В житието се добавя, че тази изкусно създадена мелодия той сам нарекъл „българска“.¹

За такова културно общуване и сближаване между българи и гърци силно е съдействувало общото вероизповедание, възглавявано от авторитетната Цариградска патриаршия. Византийската империя постоянно се стремяла към създаване на единен общ фронт на източноправославните страни срещу проникването и въздействието на Римската църква на Балканския полуостров.

Всичко това дава достатъчно сериозни основания да се говори за създадено единство (в най-общи контури) в културното развитие на тези народи. Онова, което Империята набелязва като програма на своята външна политика през IX—X в., тя успява да постигне до известна степен през XIV в. Основателно звучат думите на руския литературовед Д. С. Лихачев: „Единство явлений в области литературы, искусства, философско-богословской мысли, охватывающих Византию, южнославянские страны и Россию, позволяет говорить не об отдельных направлениях в искусстве, в литературе и в философско-богословской мысли, а о едином восточно-европейском движении, которое лучше всего было бы определить как восточноевропейское Предвозрождение, которое охватило Византию, Болгарию, Сербию, Россию, Кавказ и в известной мере, Малую Азию“.² Подобна мисъл изказва и нашият историк Ив. Дуйчев: „Значение центров византийско-славянского общения для культурного подъема южных и восточных славян давно обращало на себя внимание. В этих местах общения и сотрудничества роль славянских деятелей была далеко не пассивной: они действительно много воспринимали от своих собратьев византийцев, но вместе с тем делали и свой богатый вклад в создание этой культуры, которую мы называем византийской, но которая, по существу, очень часто заслуживает быть названной, особенно для более позднего средневековья, византийско-славянской“ (подчертаното от мене — Б. А.).³

¹ Л. Брашованова-Станчева, Проучвания върху живота и дейността на Йоан Кукузел. Известия на Института за музика, VI, 1959, стр. 17—18.

² Д. С. Лихачев, Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. Москва 1958, стр. 51.

³ Ив. Дуйчев, Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. Труды ОДРЛ, XIX, 1963, стр. 129.

Като подчертавам необходимостта от задълбочено третиране на извънредно сложния проблем за българо-византийските връзки през IX—XV в., изказвам някои мисли и наблюдения върху него. В резултат на бъдещи проучвания едни от тях може да отпаднат, други да бъдат уточнени и задълбочени, а също да възникнат и нови подробности, нови нюанси и трактовки. Едно е безспорно — нужно е раздвижване в тази насока. Особено актуален и полезен е въпросът за проникване на български книжовни елементи в гръцката книжнина. Разбира се, неговото разрешение най-успешно би било от гръцки учени, добре запознати със старите славянски литератури.

Също така извънредно важен е и въпросът за българо-гръцките литературни връзки през периода на турското владичество, по-точно през XVI—XVIII в. Как конкретно протичат тези връзки, кои фактори спомагат за тяхното поддържане и отдалечаване, доколко и в каква форма продължава старата традиция, какви нови форми на общуване се създават, кои литературни жанрове са обикнати, средища на просветно и книжовно общуване, общи литературни направления и пр. — тези и други подобни въпроси може и следва да бъдат предмет на специално научно издирване. Такова проучване се нуждае преди всичко от изнасяне на нов материал из историята на българската и гръцката литература. Тук усилията на отделен изследовател не са достатъчни. Нужно е да се включат повече научни дейци и при това от двете заинтересовани страни.